

# ÉSZAK-MAGYARORSZÁGI ÉS NYUGAT-DUNÁNTÚLI BOSZORKÁNYPEREK BESZÉLT NYELVI ADATAI

BERENTE ANIKÓ

## Bevezetés

Doktori kutatásom fő témája a szegedi boszorkányperek (1726–1744) variációelméleti keretben történő történeti szociolingvisztikai és nyelvjárástörténeti vizsgálata, emellett azonban mindenképpen szükségesnek tartom egy megfelelő kontrollforrás elemzését is. Mivel a szegedi iratok között vannak olyanok, amelyek egy vélhetően nyugat-dunántúli, esetleg közép-dunántúli–kisalföldi nyelvjárási régióból származó jegyzőhöz társíthatók (Berente 2017a), valamint tudjuk, hogy az egyik főjegyző palóc területről érkezett Szegedre (Ruszoly 1995: 10), ezért úgy vélem, érdemes olyan boszorkányperes forrásokat keresnem, amelyek az ország nyugati és északi régióihoz köthetők. Mivel a Schram Ferenc-féle boszorkányper-kiadás „amennyire lehetséges volt, a teljes betűhívésre töreked[ett]” (Schram 1970: 11), így erre a kiadványra esett a választásom.<sup>1</sup> Ez a kötet megyék szerinti felosztásban közli az iratokat, így négy megye dokumentumait vizsgáltam meg alaposabban: Borsod, Heves, Sopron és Zala. Mindegyik megyéből 5-5 átiratot néztem át, amelyeket igyekeztem úgy kijelölni, hogy minél hosszabbak legyenek, így minél több nyelvi adat álljon a rendelkezésemre. A kiválasztott átiratok a következők voltak: Borsod megyéből az 57., 58., 60., 61., 63. számú irat, összesen 75 oldal; Heves megyéből a 151., 155., 156., 158., 159. számú irat, összesen 26 oldal; Sopron megyéből a 272., 277., 282., 290., 296. számú irat, összesen 88 oldal; Zala megyéből a 411., 415., 418., 420., 440. számú irat, összesen 35 oldal.

## A vizsgálandó jelenségek

A szegedi boszorkányper-iratokban az egyetemes és táji változókat szeretném vizsgálni. Az egyetemes változókról elmondható, hogy rendelkeznek olyan nemstandard változatokkal, amelyek az egész magyar nyelvterületen előfordulnak, míg a táji változók nemstandard változatai csak bizonyos nyelvjárási régiókban bukkannak fel (vö. Bodó 2014: 273). Természetesen azok az adatok is figyelmet érdemelnek, melyek egyéb beszélt nyelvi kutatási szempontból érdekesek lehetnek. Hasonlóképpen kívánok eljárni a kontrollforrásom esetében is. Előadásom célja az, hogy felmérjem: alkalmas-e a Schram-féle boszorkányper-kiadás arra, hogy az abban fellelhető nyelvi, nyelvjárási jelenségeket összehasonlítsam a szegedi boszorkányperes iratokkal. Elemzésem kezdeti szakaszában

---

<sup>1</sup> Jelenleg Varga Mónika (MTA Nyelvtudományi Intézet) foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy mennyire tekinthetők megbízhatóknak a boszorkányperek nyomtatásban megjelent átiratai. Eddigi vizsgálatai alapján úgy tűnik, „Schram szövegközlése összességében megbízhatóbbnak, így nyelvészeti vizsgálatokra alkalmasabbnak mutatkozik több más forráskiadásénál”. Szíves közléséért ezúton is köszönettel tartozom.

járva, jelen tanulmány csak egy elővizsgálat eredményeit mutatja be, azt, hogy a tallózó gyűjtési módszerrel milyen nyelvjárási jegyeket, beszélt nyelvi jelenségeket lehet kimutatni a kiválasztott iratokban, s esetleg azt is, hogy ezek mennyiben felelnek meg az adott nyelvjárási régió jellegzetességeinek.

Úgy vélem, ezen a ponton arra is érdemes azonban kitérni, hogy bizonyos jelenségek kevésbé vizsgálhatók a boszorkányperes iratokban annak ellenére is, hogy a beszélt nyelvhez közel álló forrásokról van szó. A következő, a palóc területeken általánosan jellemző jelenségek írott forrásomban nem igazán jelennek meg, vagy legalábbis nehezen fedezhetők fel a jelölés hiányosságai miatt: a köznyelvi *a* helyén jelentkező *ā*, az *á* helyett jellemző *ā*, az enyhe záródó diftongusok (*ō<sup>u</sup>*, *ō<sup>ü</sup>*, *ē<sup>i</sup>*). Utóbbihoz hasonlóan a nyugat-dunántúli régióból a nyitódó kettőshangzós ejtés (*u<sup>o</sup>*, *ü<sup>ö</sup>*, *i<sup>e</sup>*) vizsgálható kevésbé. A palóc nyelvjárási területen továbbá gyakran előfordul a *szekér* – *szekeret* típusú névszótövekben az *e*-s megfelelés (*szeke*) is, a nyugat-dunántúli régióban pedig az *ú*, *ű*, *í* fonémák rövidülése, de az ékezetek esetlegessége miatt ez is a kevésbé vizsgálható jelenségek közé tartozik. Az *e* zártabbban ejthető változata szintén nehezebben érhető tetten az átiratokban, hiszen úgy tűnik, ezt sem jelölték az *e*-től vagy *é*-től különböző grafémával.<sup>2</sup> Ugyanakkor az olyan adatok, mint az *emlikezik é*, *tánczolté* stb. (Borsod), *örleszé*, *hozzá kezdetté*? stb. (Heves), *engém*, *égy* stb. (Sopron), *éngem*, *ártotté* stb. (Zala) arra engednek következtetni, hogy a beszélt nyelvben jellemző *ē* mégis felfedezhető írott forrásomban.<sup>3</sup>

### Borsod és Heves megye

Legelőször a Borsod és Heves megyei adatokat szeretném bemutatni. Mivel mindkét közigazgatási egység a palóc nyelvjárási régióhoz tartozik, így az itt feltárt adatokat együtt kívánom ismertetni. Borsod megye esetén a keleti, míg Heves megye kapcsán a déli palóc nyelvjárási tömb jegyei tekinthetők jellemzőnek.

A vizsgálandó jegyek kiválasztásában Juhász (2003) volt segítségemre, ám egyelőre leginkább még csak a magánhangzókat és mássalhangzókat érintő jelenségekre voltam kíváncsi. A magánhangzókat illetően a következőkre fókuszáltam a palóc iratok elemzésekor: a köznyelvi *ú*, *ű* helyén jelentkező *ó*, *ő*, asszociatív hatást mutató *ö*-zés, illabiális változatok (pl. *seper*, *míhely* stb.). Az *í*-zés és az *ő*-zés szórványosnak tekinthető

<sup>2</sup> Természetesen itt felmerül a kérdés, hogy az eredeti iratokban esetleg van-e bármiféle jelölés az *e* környezetében, ami esetleg az átirás során elsikkadhatott. A szegedi iratokban a zárt *ē* jelölésre az egyik lehetséges mód: *e'*, ami egyértelműen elkülönül az *é*-től. Ezzel azonban az a probléma, hogy olyan helyeken is előfordul ez a jelölési mód, ahol legiobb tudomásom szerint a beszédben nem fordul elő zárt *ē*. Lehetséges, hogy az *e'* csupán olyan jelölési sajátosság, aminek nincs is különösebb jelentősége? Ez a kérdés további vizsgálatot igényel.

<sup>3</sup> Érdemes lenne alaposabban is megvizsgálni, hogy a zárt *ē* a kérdőszócskán, az *egy* és *engem* szavakon kívül előfordul-e *é*-vel jelölve máshol is. Erre egyelőre nem találtam példát kiválasztott irataimban. Szemezgetve a fentebbi sorból, a *hozzá kezdett é* esetében a múlt idő jele előtti kötőhangzó is realizálódhat zártabbban a beszédben, a jelölésben azonban ez egyáltalán nem mutatkozott meg. A jelölés hiánya azonban nem jelenti azt, hogy a tanúkihallgatáskor nem ejtették zártan a hangot – éppen ebben áll a vizsgáldás nehézsége.

a palóc területeken, ám úgy tűnt az iratok adatai alapján, hogy ezeknek is érdemes figyelmet szentelni. A mássalhangzókat érintő jelenségek közül az *ly*-ezés, *rj* helyett jelentkező *my*, a *t*, *d*, *n*, *l* hangok *i*, *ü*, *ű* előtt megvalósuló palatalizált változata volt közép-pontban. Az alaktani jelenségek közül a *-val*, *-vel* rag nem hasonulását és a főnévi igenév *-nyi* és *-nya* formáját választottam ki.

A köznyelvi *ú*, *ű* helyén szereplő *ó*, *ő* a következő példákban mutatható ki.

*gjanóságokis*, *gyanoság*, *gyanosága*, *gyanoságok*, *nevő*, *szerőn* stb. (Borsod)  
*gyanoja*, *gyanoságara*, *gyanosággha*, *gyanoságok*, *minémő*, *nevő*, *semminémő* stb. (Heves)

Megjegyzendő azonban, hogy a szegedi periratokban is megjelennek e szavak nyíltabb változatban (vö. Berente 2017a), így talán ez inkább lexikailag kötött váltakozás, mely több nyelvjárási területen is jellemző lehet. E megállapítás megerősítéséhez azonban további adatokra lenne szükség.<sup>4</sup> További érdekesség, hogy ugyanakkor olyan borsodi adatok is feltűntek, mint a *furu*, *puska csüjének*, *turutol*, melyek szintén több nyelvjárási területen megjelenhetnek.

Asszociatív *ő*-zés csak egy példában volt látható: *őköt* (Borsod), illetve szerepelt egy *l* előtti labiális magánhangzó is: *le térdepölt* (Heves), de a hangsúlyos és hangsúlytalan *ő*-zés is előbukkant néhány adat erejéig. Érdekesség, hogy a déli tömbben a *söpör* ~ *seper* alakok közül nem ritka a labiális változat, míg a keleti tömbben inkább az illabiális a használatos (Juhász 2003: 285). Az alábbi *fel* ~ *föl* adatok ezt a különbséget jól mutatják.

*fel költ*, *fel költ volna*, *fel költötte volna*, *fel tött*, *jelentötek*, *le tött*, *lött*, *löttek legjen*, *meg kölletik is adni*, *mi lött legjen*, *nyomorult lött*, *szögeszték*, *szömöldökeis* stb. (Borsod)

*fel is költ*, *fel költötte*, *föll költt*, *föllott*, *föllöttéb*, *föülü*, *köl néki lenni*, *kölletett jönni*, *leg föllyeb*, *lött*, *nem köllött*, *pörlekedésire*, *pörlekedő*, *pörlési*, *pörölve*, *zsöllérül lakván* stb. (Heves)

Ugyanakkor a *söpör* ~ *seper* típusú, sztenderdben is váltakozó párok illabiális alakjain kívül egyéb megoldások is megjelentek. Ezek a palóc régióban ma is jellemzőnek mondhatók.

*csecs szopó*, *csecseit*, *csecsej*, *csecsibül*, *csecsiis*, *csecsit*, *füesztötték*, *gyengéjét*, *kutya születte oroszsa*, *nőtt nevededett*, *ördög születte*, *pokhalokat sepret*, *rajtad tölttem ki*, *ream küldette*, *sepergetvén*, *seperje ki*, *seprőt*, *setetben*, *tejfelt*, *téjfelt*, *veres hagymja*, *veres kutyája*, *veres szőrü* stb. (Borsod)

*ajtó megé*, *csecsit*, *fel lábbadozott*, *fel nem válalta*, *fel...le szállott*, *fell épült*, *kert megghi* 'kert mögötti', *megett* 'mögött', *perlekedő*, *perlést*, *perlő társa*, *teprenkedtek*, *veres*, *veresse* 'vörössé' stb. (Heves)

<sup>4</sup> Ahogy egyik névtelen lektorom felhívta rá a figyelmem, ezt érdemes lesz a Történeti magánéleti korpusz anyagán ellenőrizni. Ezúttal is köszönöm a tanácsot.

Az *ü*, *ű* helyén jelentkező illabiális alakok viszont jóval ritkábbak voltak, bár Kálmán (1975: 81) szerint nagyon sok illabiális *i* jellemző a palóc nyelvjárástípusra:

*idvezülendő, mivel't 'művelt', reá izenés* (Borsod)  
*izent* (Heves)

Ugyanakkor az *i* helyén jelentkező *ü*-re is találtam példákat: *üdüsbik, üdütiül fogva* (Borsod), *egj kevés üdő, füzetni, üdeig, üdeje, üdő alatt, üdő múlva* (Heves). Ezeknek a szavaknak a labiális alakjai azonban a soproni és zalai iratokban is feltűntek: *füzetést, üdeigh* stb. (Sopron), *megh füzetett, üdejében* stb. (Zala). Felmerül tehát, hogy e jelenség kapcsán is lexikailag kötött váltakozásról beszélhetünk.

A zárt *í*-zés a nyugati tömböt leszámítva, nem tekinthető markáns jelenségnek a palóc területeken (Juhász 2003: 282–286). Az alábbi példák is azt igazolják, hogy a jelenség a déli és keleti tömbben is csak szórványosan fordult elő. Az is látszik azonban, hogy a borsodiakban több, a hevesi iratokban kevesebb példa volt érintett.

*aczilla, emlikezik é, harmadivi, iczaka, iczaka vólt, iczakanak, ides Annyának, igireti iránt, igirt, igirvén, ki kisirte vólta, kik 'kék', kisirtetekben, máskint, nem igirte oda, nem itilt, segillyen, vittük vigben* (Borsod)  
*betegh levin, egiségének, egiséges, igirté, itilettel, lepint, tennik* (Heves)

Ezzel ellentétben a hevesi iratok között találtam egy *é*-zű példát is: *kévánta*, sőt, olyan adatok is feltűntek, ahol az *i/í ~ é* váltakozás nyíltabb változata érvényesült: *alég 'alig', gyanakodék, gyötrodék,<sup>5</sup> ménden, rovéd nap* (Borsod, egy iraton, a 63-ason belül), *szerént* (Heves).

A palóc területeken jellemző *ly*-ezés sok példában előfordult, az *l + j* helyén is megjelent. Gréczi-Zsoldos (2007: 79) a 17. századi Nógrád vármegyei iratokat vizsgálva megállapítja, hogy forrásában a hangjelölés egyértelműen elkülöníti egymástól a palatális és apalatális alakokat, így biztosan állítható, hogy a *lly*-es lejegyzés palatális ejtést is jelentett. További érdekesség az is, hogy a déli tömbben a fonémagyakorítás a 20. század fordulójakor már a *j*-zés felé billent el, míg a keleti tömbben a *ly* fonémát nem ismerik, a *j*-zés még a köznyelvi használatot is meghaladja (Juhász 2003: 285–286). Úgy tűnik tehát, a 18. században lejegyzett iratok még egy egységesebb *ly* fonémahasználattal sejtetnek az egész palóc területen. A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány példa:

<sup>5</sup> A *gyanakodék* és *gyötrodék* alakok nem tekinthetők múlt idejű alakoknak a kontextust is figyelembe véve: „[...] a midőn nagy nyavalyában léven, hogy mind emai napig nem egyébre gyanakodék,” illetve „az után mingyárt a lábaira meg nyomorodott emai napig is úgy gyötrodék.” Egy másik esetben azonban vélhetően elbeszélő múltról van szó: „[...] azért vallottal te én reám hogj meg kinzotalak aszt fogattad hogj [...] meg gyogjitod. Kire felelt Santa Dorko Ti nem engedetek meg gyogjitani.”

*átallyán, csalyhos, dellyesti praedikatio, el vesző fellyben levő, felyhőt, fellyül 'felül', Gyöngyösi Gergely, heljre tévén, helységnek, ilyen tinum, illetén, nyavalyába jutván, körtvelyestül, melly fajdalmi, mellyek 'mellek', mellyemben 'mellemben', mellyet 'mellet', mellyét 'mellét', mihellyt, nyavallyája, olly, ollyan, ollyat, ollyatén, pályinkával, szelyel ment, személlyek, szemelleyeket, személlyekhez, szollyityak, tavalj, tavolyba, távollyrúl, tehen ollyát stb. (Borsod)*

*állyunk bé, beszéllye elől, fellyeb megirt, honallya ala, kaszályon, kely fel, kellyek fel, kellyenek fel, kertek allyán, kinállya, korbacsollya, meg gyógyullyak, meg koholya a lelkemet, meg nyallya, megjes allyán, ne beszelly, ne ellyen, ne fellyen, ne szólylatok, orvosollya, talállya, talallyak, tellyességgel, vallya, vallya meg stb. (Borsod)*

*afelyül irt, átallyában, el tevelyedvén, felyül, helységben, helységh, ilyen amolyan, illetén, megh irt személlyhez, mellye csontyát, mellyei, mellyet 'mellet', mellyit, mihelyest, olly, ollyan, ollyaténok, szemelleyek, szóbeli személy volt, valamelly, zöld petreselyem, zsemlye stb. (Heves)*

*allyon, beszéllye el, beszéllye meg, fellyeb, kelly fell, ne búsiályatok, ne fély, ne félyen rajta, segéllyen, szolly, utollyára, utólyára stb. (Heves)*

Az *ly*-ezés mellett azonban néhány itt nem jellemző *l*-ező példa is felbukkant: *beszelletek* 'beszéljete', *mihelt*, *ne nyull hozzá*, *nyargallak* 'nyargaljak', *nyavallja* (Borsod), *mihelest*, *nyaválás* (Heves). Erre többféle magyarázat is lehetséges: a tanú, vádlott más vidékről származhatott, a lejegyzésben is előfordulhattak következetlenségek, esetleg csak olyan szavak érintettek a jelenségben, melyek *l*-es alakban is éltek a palóc területen. Végső soron maga a lejegyző is lehetett más anyanyelvjárású, bár ezt az adatok száma okán kevésbé tartom valószínűnek.

A *t*, *d*, *n* és *l* mássalhangzók *i* előtti palatalizációja csak egy példában mutatható ki: *debreczeni* (Borsod), ami azért is érdekes, mert mai ismereteink szerint a keleti tömbben nem jellemző, míg a déli tömbben erős tendenciaként tűnik fel ez a fajta palatalizálódás (Juhász 2003: 285–286).<sup>6</sup> Érdemes azonban arra is utalni, hogy más környezetben többször is látható az *n* palatalizálódása:

*el nem szenyvedem, nem szenyvedvén, Szent Istvány, Szent Ivány, szenyvedhetetlen, vice ispány* (Borsod)

*Istvány* (Heves)

Ugyanakkor az is kitűnik, hogy sokkal több depalatális forma érvényesül az iratokban. Grécsi-Zsoldos (2007: 80) szerint a jelölés esetleges következetlenségei miatt a *n + i* kapcsolatot *nyi*-ként és *ni*-ként is olvashatjuk (ld. alább a *főzetnit és lépésnit*). Lehetséges, hogy a *-ni* palatális ejtésű lehetett, csak a lejegyzésben ez nem nyilvánult meg – ez azonban bizonyossággal nem jelenthető ki. A depalatális *n*-es adatok az alábbiakban láthatók.

<sup>6</sup> Ahogy egyik névtelen lektorom felhívta rá a figyelmem, az is kérdés természetesen, hogy egyáltalán hány eset lehetséges: ezt a későbbiekben érdemes lenne újabb elemzés alá vetni.

*bizon, bizonságokbul, edgynehanszor, főzetnit, hant volna, hánta volna, hitván gyermek, kenszeritet, kénszeritetett, kénszeritette, kenszeritettik, kenszeritven, két lépésnit, ki hantak, ki is hánt, leankaja, leánkajanak, magánossan, reménkedvén, sinlődése, tovább sinlett, turos lepent, tyukmon* stb. (Borsod)

*aszont, fenegetőczni, fenegetőcző, fenegetődzött, fenegette megh, fenegetteé, hántak, kénszeritetteis, kénszeritették, ki nem hánta, Leánka, leánkájának, leánkájt, leánkát, leánt, megh fenegette, öreg h aszon, puttonosa lévén, sinlődött, sinlődén, szemére hánni* stb. (Heves)

A fentebbi példák kapcsán azonban érdemes megemlíteni azt is, hogy az  $n \sim ny$ ,  $ny \sim n$  váltakozás más nyelvjárási területeken is megjelenik. Kálmán (1975: 46) szerint az  $n$  palatalizációja magánhangzó előtt a nyugati és keleti nyelvterületeken egyaránt gyakori, illetve egyes keleti nyelvjárásokban az  $n$ -es és  $ny$ -es paradigmák kiegyenlítődnek (az alapalakban és a  $t$  előtt  $n$  hangzik, míg a magánhangzók között és a magánhangzó előtt  $ny$ ). Hasonló adatok a szegedi iratokban is megtalálhatók (vö. Németh 2004; Berente 2017a, 2017b), de most lássuk a soproni és zalai iratok néhány adatát:

*dohánt, fénre, legént* stb. (Sopron)

*bizon, fenegette, keresztén* (Zala)

*Mártony, menyvén, ispány* stb. (Sopron)

*kenyte, nem szánya volna, szinyben* stb. (Zala).

A depalatális  $d$  az előbbiekkal ellentétben jóval kevesebb adatban bukkant fel.

*edszersmind, hadnank, köz mesden, markában vadnak, meg vadnak tiltva, oda vadnak, vadtok* (Borsod)

*edszer sem, meg hadta, vadtok* (Heves)

A főnévi igenév formáira térve, a keleti tömbben inkább a  $-ni$  jellemző, azonban egy példát itt is találunk a  $-nya$  alakra. Továbbá feltűnt a *tudniaillik* is, amelyet olvashattunk *tudnyaillik*-nek és *tudniaillik*-nek is. Mivel sehol nem találtam arra példát, hogy az  $i$  betű<sup>7</sup> az  $y$ -t jelölje volna, feltételezhetjük, hogy ebben az esetben a második olvasat a helyes. A hevesi iratokban az ott jellemző  $-nyi$  formák mellett a  $-nya$  is megjelent.

*innya valót kért* (Borsod)

*beszéllenyi, enyi adván, enyi kért, el hinya, innya, innya belőle, kellene ell hinnya* (Heves)

A már említett  $-ni$  alakot a következő adatok szemléltetik:

*el kel pusztulni, esztvatat kerni, fekünnj mennj, ismérem lennj, kellet ki hajtani, kinzani, másuva vinnj, meg kölletik is adni, mennyenek aratnj, mennyenek kender*

<sup>7</sup> Az viszont gyakran előfordult a borsodi iratokban, hogy  $j$ -vel jelölték az  $i$  hangértéket.

*nyőni, nem tudták [...] marasztanj, sem tutták fel kötni, széna kérni ment, tettzeni, tudakozudnj* (Borsod)

*be akarta kötni, bé kötni, bé kötni, be nem hadgya kötni, beszélleni, fürösztteni, kellett feküdni, kellett menni, kenni kötni, kellett jönni, megh kell halni, nyargalózni volt, onnat el menni, tanált el menni, vásárlani, világot akart gyújtani* (Heves)

A *-val, -vel* rag nem hasonulása szintén jellemző jegy a palóc területeken (Gréczi-Zsoldos 2007; Kálmán 1975). A vizsgált iratokban azonban csak kevés példában látható, ami talán nem meglepő, hiszen a déli palócban egymás mellett él mind a hasonult, mind a hasonulatlan formája. Az alábbi adatok viszont azt mutatják, hogy többször fordul elő a hasonult forma mindkét területen.

*legennyvel* (Borsod)

*eskütt társommal, fáradt lábokkal, hitekkelis, rivalkodással, pénzél, sombikokkal, szederinnel* stb. (Borsod)

*zirval, regvel, feleségemvel* (Heves)

*diümmögéssel, kéregetéssel, petreselyemmel, vérrel* stb. (Heves)

### Sopron és Zala megye

A nyugat-dunántúli nyelvjárási régióba tartozó Sopron és Zala megye is szolgáltatott számomra iratokat, amelyekben a következő jelenségekre fókuszáltam: illeszkedéses *ö*-zés, illabiális magánhangzó előfordulása a köznyelvi labiális helyén, erős *í*-zés, erős *l*-ezés, *á* utáni *o*-zás, a főnévi igenév *-nyi* és *-nya* formája, explozív *gy*-zés és *ty*-zés. Az illeszkedéses *ö*-zés viszonylag sokszor bukkant fel. Ahogy látható, nemcsak főnevek, névmások, hanem igék, igekötők és igenevek is érintettek voltak, azaz nem lexikai, hanem fonetikai kötöttségű jelenségről van szó.

*belöllő, belölő, döglölvő, előttő, előttő, előttőis, felölő, fürösző megh, fürösztöttő, fülő, hozzá küldöttő, kötöttő hozzá, küldöttő, meg öltő, megh köszöntő, öszvő verik, öszvő huzván, öszvő vonyattak, tölő, tövő, tiülő, túlő* (Sopron)

*el löltő, el viüttő, előttő, eskütyő, kötöttő, kötöztő, kuldottő, le törtő, lölkő, megh öltő, nem küldöttő volna, öcső, öszvő akadó, öszvő kapván, öszvő szolakodásakkor, öszvő szollakodtak, öszvő szollalkozván, öszvő törésével, öszvő vesztén, öszvő voltak csomosolva, szültő ell, tölő, törjön öszvő, utánna küldöttő, vissza söpörtő* (Zala)

A *seper ~ söpör* sztenderdben ma is váltakozó alakok közül gyakran jelentek meg a labiális formák, ami a nyugat-dunántúli régió egyik jellegzetessége. A hangsúlyos és hangsúlytalan pozícióban megjelenő *ö*-zés szintén többször előfordult példáim között mind a soproni, mind a zalai iratokat tekintve. Ez az enyhe fokú hangsúlyos és hangsúlytalan *ö*-zés egyébként az egész régióra jellemző (Juhász 2003: 267).

*föl dült, föl eresztette, föl fordult, föl menetel, föl nem válolta, föl s alá, föl tévin, föl virradva, föllül, fölséghe, fölült irtt, fölyebb irtt, fön áll, fönt irtt, fönt irtt, pör, pörlekedett, söprü, tsöndes, vettem föl, föl költ, föl nem költ, nap föl költő, el köllött veszni,*

*félben köllött hadni, köllöt, nömös, pörölte, szöröncsétlen, edgyöt, félmeszöl, Gergölné, keczölj, meszöben, meszöl borra stb. (Sopron)*  
*föl dagadot, föl édet, föl fujták volna, föl gázollak, föl kelvén, föl tenészését, föl tenészvén, föll szedvén, föllül halladob, föllyeb irtt, föllyül, fönt irt, gyönge, gyöngebb, börzönködö, halált köllöt szenvedni, pörölt, pöröltek, szökrönt, böcsüllésen, el lölvén, hideg lölésben, hideggel lölette, köl néki, köllet volna véle, költ, köserves, le kölletett vágni, lölette a hideggel, miát kölletik, pöcséteess, pöcsétiunk, pörüléssel, pörült, Szökrényjárto, tött, keresztölés, szentölt tömjén stb. (Zala)*

Ezzel szemben a köznyelvi labiális helyén előforduló illabiális csak ritkán fordult elő:

*föreszteni kesztik, ködmennyét, töbszeri, veres (Sopron)*  
*földhez, hozzá küldette, kötezése, szántó földén, vissza kellett jönem (Zala)*

Az erős *í*-zés tekinthető a soproni iratokban a legmarkánsabb jelenségnek, úgy tűnik ugyanis a tallózó gyűjtési módszer alapján, hogy a legtöbb példa ehhez a jelenséghez kapcsolódik. A zalai iratokban ez a jelenség kevésbé jelenik meg. A mai nyelvi állapot alapján ez annyira nem is meglepő, hiszen a területen dél felé haladva az *í*-zés hatóereje gyengül, sőt Zalában az *í*-zés meg is szűnik, a köznyelvi *í*-k helyén is inkább *é*-nek megfelelő diftongus áll (Juhász 2003: 267). Úgy tűnik tehát az adatok alapján, hogy az *í*-zés a 18. században még megvolt Zalában is, bár kérdéses, hogy mennyire értékelhetjük erős jelenségnek.

*almilkottak, bé migyen, be vittik, beszilgetist, beteghsigiben, csiplő, discsirtessik, egissiges, egisz, egyetis irtett, el menvin, el nem vetettitek, ellene vitteni, elmijébenis, elveszise, felesigitül, filelemre, firjinek, hasonlokippen, hulladik, iczakának, ilő, ippen, irtvén, kemin, kisett, kössigh 'község', közikbe, maradik, megh tibolodott, nigy, nimellyek, nimeth, pinteken, pinziert, rigenten, rövidsigemet, sörtvillyel, szegin, szemilekkel, tinfergett, titemént, törtint, vendigh, videlmezvén, vighben vitelire, vilnyi stb. (Sopron)*  
*beszillette, egynihány, emészetinek, emisztete, emlikezetitül, helysighben, ides leányátul, itiltetik, meczise, mestersigel, Pintek Jánosnét, segidsigivel, szegin (Zala)*

Itt érdemes azt is megemlíteni, hogy az iratok szolgáltatnak *é*-ző adatokat is. A 16. századi deákok egy része egyes *é*-ző formákat az erős *í*-zés kompenzálása céljából használhatott, más nyíltabb alakok azonban az írnoki norma részét is képezhették. Így tehát nem feltétlenül kell ezekre az adatokra minden esetben nyelvjárási jelenségként tekintünk (vö. Papp 1961: 216). Ugyanez a probléma az *-ít* képző nyíltabb formája kapcsán is felmerül, vagyis kérdés, hogy az *-ét* mennyire értékelhető területi kötöttségű változatként vagy a deákok, jegyzők lejegyzési gyakorlatának hű elemeként. Utóbbit támasztja alá az a tény, hogy nemcsak a soproni és zalai, hanem a borsodi és hevesi iratok is tartalmaznak ilyen adatokat: *sem mozdéthatták* (Borsod), *ki kerekétették* (Heves). Utóbbiak alacsony előfordulási száma azonban nem lehet meggyőző, a kérdés tisztázásához több



nyelvjárási területről származó irat bevonására, részletesebb elemzésre van szükség. Az eddig vizsgált szegedi iratokban több *é-ző* adat is előfordult, bár ott a jegyző minden valószínűség szerint éppen dunántúli származású (vö. Berente 2017a, 2017b).

*égéretekkel, égértetett, égirtek, héja 'híja', hér, állétván, el ámétani, emlétet, emlétett, gyanéttya, gyógyécsatok megh, gyógyétó, gyógyétotta, gyógyettó asszont, indétatván, kénszerétvén, kinszerétvén, megh károsétott, nem áléttya, segéttényi, szabadétotta ell, tanétotta é stb.* (Sopron)<sup>8</sup>

*bé késértette, heján, kénos, megh kénzotta, sénlödött, állétotta, bizonyécsa megh, el burétott légyen, ell nyomoréttván, ell takaréttotta, emlétett, erősetet, fordétása, gyógyécsa meg, gyógyéttására, könyebétcse, könyebetette, közeléteset érzette, közeléteni, megh másétván, megh szoléttya, megh szollétván, nyomorettya, orvosétotta, segéte, tágécsam megh, terétvén, visza térétette stb.* (Zala)

Az *á* utáni *o*-zás esetében elmondható, hogy a soproni anyagban többször előfordult, mint a zalai iratokban – ez azonban nem meglepő, ha figyelembe vesszük az elemzett oldalak számát is.

*ágнок, ágoshoz, ágot, arató társojnak, árcsonak, árthotnak, ártolma, el járotván, el várnálok, eljárották, ell szárodott, fiávol, házос társul, jártotta, káro, koponyákot, láboin, lovának, marhákat, mind azon áltol, nálod, pipa szárot, ráböközi, szobábon, szolgálotban, tisztátolan, utánnom, vártotva stb.* (Sopron)

*bácsátona megh [!], fájdolom, gyógyitáso, hajdinájo, hátodrul, láboiis, láboikban marhájo, Mihálnok, mind azon áltol, nálo, ne jádczonék, reájo, szárodnyi, utánno stb.* (Zala)

Az illeszkedéses *ö-zés*hez hasonlóan az erős *l-ezés* is sok példában előkerült. Itt a palóc adatokkal szemben az *l + j* helyén többnyire az *ll* jellemző, ezt bizonyítják adataim is.<sup>9</sup>

*fertál buzát, folamodot, folt, helett, helin, illen, kálhához, mellet 'melyet', Mihálnak, némel, nyavala, ollant, sörtvéles fonállyal,*<sup>10</sup> *személleket* (Sopron)

<sup>8</sup> Ahogy látható, az *égirtek* és *kinszerétvén* példáiban *í-zés* is szerepel.

<sup>9</sup> A *megh halla* (Sopron) és *valla* (Zala) igék esetén nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy *l-ezésről* vagy *elbeszélő múlt*ról van-e szó: „[...] azomban ki fordult az *Fatens felesige* az *konyháruł Szekér Katát otben hadta, azt látván az Fatensnek fiacskája, hogy Szekér Kata az konyhában ülnö, mondotta az annyának, talán Szekér Kata szállást kir kglmedtiul, [...] jollehet az Annya torkolta az fiát ne szollyon, mert megh halla Szeker Kata, az mint meghis hallotta, [...]” (Schram II. 1970: 88), illetve: „Ezen *Fatens Hütö le tétele után valla [...]”* (Schram II. 1970: 610). A második esetben a jelen idejű alak mellett szólhat az, hogy az egyik tanúvallomás bevezetőjében a *mond ige* jelen idejű alakja szerepel: „[...] *hüti után mondgya,*” (Schram 1970: 610).*

<sup>10</sup> A kifejezés első szavában az *l-ezés*re, a másodikban az *ly-ezés*re láthatunk egyúttal példát.

*csinállon, disponalla, föllebb, gondollaé, kazallábul, ne szóllon, öllön megh, utollára* (Sopron)

*helibül 'helyéből', helységbéliek, Kesztheli, Mihályné, mihelest, nyavala törésben, ollatinnoknak, osztállában, qvartélozó, szemelre, személt, vallamellikünknek, válu alatt* (Zala)

*csinállon, megh hallon* (Zala)

Érdekesség azonban, hogy ezzel szemben az *ly*-ezés is megjelent. A *felőly, helyábul, ne fély, ne félyenek* adatok esetén a még kialakulatlan helyesírási norma miatti következetlenség is felmerülhet magyarázatként, de az is elképzelhető, hogy az adatok mögött más anyanyelvjárási beszélő állt. E. Abaffy (1965: 157) 16. századi Sopron megyei adatai szerint azonban a magánhangzó előtt és abszolút szóvégen is gyakran előfordult az *l* palatalizációja. E. Abaffy (1965: 190) továbbá felhívja arra is a figyelmet, hogy egyes adatok akár hiperurbanisztikus jelleggel is megjelenhettek, melyek éppen az erős *l*-ezést kompenzálhatták. Ezek alapján tehát az alábbi adatok beleillenek a nyugat-dunántúli nyelvi képbe.

*a holy, beszéllyenj, csinalymányal, ely romlását, ely vesztetik, elyis ment, felőly, hallyot, hallyotta, holy, közellyeb, megh halyván, mively* (Sopron)  
*helyábul, mively, mivelly, ne fély, ne félyenek* (Zala)

A főnévi igenév *-nyi* és *-nya* formája, mely a palóc területeken is jellemző, sok példában bukkant fel:

*adnyi, ártanyi, bánnyi, be tennyi, beszelenyi, döglennyj, el vetnyi, ennyi kért, eöletnyi, fejnyi, fizetnyi, fürdenyi, imádkoznyi, járnai, jobbolnyi, keresnyi, lennyi, meg rontanyi, megh ismérynj, mennyi 'menni', níznyi, orvosolnyi, pártollnyi, piron-gattnyi, segittenyi, tanittanyi, tólnyi, tudnyi, ülnyi, vennyi, vesznai, vinnai, innai* stb. (Sopron)

*adnyi, arra menyi, beszéllyeni, cselekednyi, ednyi akartak, élnyi, ennyik vitt, főinyi, hadnyi, hajtanyi, járnai, jönnyi, keresnyi, kérnyi, lennyi, megh foghja bánnyi, megh foghna ugatnyi, megh is kellett halnyi, megh mondanyi, megh vennyi, szántanyi, szollanyi, tanulnyi, tapasztalnyi, tudnyi illik, vernyi, vetnyi, adott innai, fogh rénya* stb. (Zala)

Természetesen a főnévi igenév *-ni* formája is érvényesült a dokumentumokban, igaz, nem olyan nagy számban fordult elő, mint a palatális változatok.

*beszéllyeni, el ámetáni, el köllött veszni, el vontattni, ellene vitteni, feddődni, félben köllött hadni, földni, föreszteni kesztik, fujtani, halgatni, megh fujtani, pirittani* stb. (Sopron)

*beszéllyeni, czelekedni, halált köllött szenvedni, hirlertetni, járattni, kellek meg halni, kéredzet lakni, keztek füstölni, ki nyülni, kotyolni járnai, köl néki megh halni, köllek meg halni, közelléteni, le köllekett vágni, nyünni* stb. (Zala)

Az explozív gy-zés a soproni iratokban többször fordult elő, mint a zalaiakban: *sirgyában, szirgyában* 'sírjában', *várgy, borgyaja, borgyukat, borgyujában, várgya, várgy, bugyorgyában*, de az explozív ty-zésre egyetlen példa sem akadt (igaz, jelen elemzés keretein belül azt nem vizsgáltam, hány helyen fordulhatott volna elő). Ezzel szemben a zalai iratokban a gy-zésre és ty-zésre is láthatunk adatokat: *várgy, vergye ki, borgyához, ablaktyán, szoptya, tyuktyaik*. Az explozív gy-zés és ty-zés hasonlóan az eddig vizsgált szegedi boszorkányperes iratokhoz (vö. Berente 2017a, 2017b), viszonylag kevés alkalommal került elő.

### Egyéb beszélt nyelvi jelenségek

Általánosságban elmondható, hogy vannak olyan jelenségek, amelyek mind a négy megyéhez köthető iratokban előfordulnak, sőt azt is mondhatjuk róluk, hogy az egész magyar nyelvterületen jellemzőek. Ilyen például az ablativusi irányú határozóragok zártabb megvalósulása: *talbul, edenyből, testemről, udvararul, apjatul, lélektül* stb. (Borsod), *fáratságából, üvegből, magáról, közelről, leányától, ijedéstül* stb. (Heves), *romlásából, földből, konyháról, mezzőről, hordótúl, embertül* stb. (Sopron), *okbul, téteményből, lábairul, kezeiről, attul, férjetül* stb. (Zala); a mássalhangzó megkettőződése intervokális helyzetben: *belölle, kaszállásnak, kuttya* stb. (Borsod), *korcsmárossa, leánnya, mellyet* (Heves), *alázatossan, fordittanom, utánna* stb. (Sopron), *szollogatván, mezzőn, vajját* stb. (Zala); a T/3. birtokos személyjel nyíltabb realizációja: *kocsijok, közöttök* stb. (Borsod), *el válások, köztök esett* stb. (Heves), *előttök, házoknál* stb. (Sopron), *betegh ágyokban, fájdalmok* stb. (Zala); az *e* birtokos személyjel *i*-vel való változásának példái: *enyim, öltözetiben* stb. (Borsod), *fűlire, testit* stb. (Heves), *kenderit, virivel* stb. (Sopron), *lisztivel, vejire* stb. (Zala).

Noha az *ma* is általánosan megfigyelhető jelenség, hogy a *-ba, -be* az inessivusi funkcióban is megjelenik, ez a boszorkányperek lejegyzett irataiban kevésbé jelenik meg, hiszen a jegyzők szinte mindenütt a nazálissal ellátott ragot jegyezték le a szavak végén (Németh 2004; Berente 2015). Ennek ellenére néhány példa azért felfedezhető az általam vizsgált iratokban is: *viszen [...] hajnalba* (Borsod), *valamit találna tolyássokba* (Heves), *bűnös lettem volna azon dolgokba* (Sopron). Mindez természetesen azt is jelenti, hogy az illativusi funkcióban megjelenő *-ban, -ben* nem a beszélt nyelvre vezethető vissza: *eszedben jutt, kecségben esett* stb. (Borsod), *pítvarban be lépet, szájában tévén* stb. (Heves), *karóban vonyással, kertyében ment* stb. (Sopron), *fájdalmakban esett, nem vette eszben* stb. (Zala).

A boszorkányperek a beszédben megvalósuló összeolvadásokat, hasonulásokat is rögzítik: *eskütt, hatta volna, mászszor* stb. (Borsod), *aracz, gongya, hitták volna* stb. (Heves), *eczer, férre húzták, szencségekkel* stb. (Sopron), *azomban, kérdészte, szülhec* stb. (Zala).

Mindenképpen érdemes arra is kitérni, hogy melyek azok a jegyek az írott forrásokban, amelyek nem feltétlen a beszélt nyelvre vezethetők vissza, hanem inkább az írás sajátosságai. Ilyen lehet például a mássalhangzók kettőződése: *kétt vagy három, pittvarában* stb. (Borsod), *ell ment, ki gyógyult* stb. (Heves), *el vontattni, botott vévén* stb. (Sopron), *járattni, személlyről* stb. (Zala); a mássalhangzók rövidülése: *betü alatt, főkép*

stb. (Borsod), *boszus*, *rontot* stb. (Heves), *adig*, *nem adhatot* stb. (Sopron), *aláb*, *anak* stb. (Zala); az *l* betoldása: *nevezze elől*, *miulta* stb. (Borsod), *azolta*, *két holnapnál* stb. (Heves), *elől hozott*, *valami ulta* stb. (Sopron), *ki nyülni kenderét*, *ne hozzák elől* stb. (Zala).

További vizsgálódást igényel az is, hogy valóban az *l* kiesést követő pótlónyúlást jelölik-e a következő hosszú magánhangzók, hiszen a jelölések nagyon esetlegesek lehetnek iratonként és jegyzőnként is: *hóld világ vólt*, *meg indulván* stb. (Borsod), *haszontalanúl*, *nyólcz* stb. (Heves), *fenegedte vólna*, *megh fordúlt* stb. (Sopron).

### Összegzés

Mit láthatunk e rendkívül sokszínű, szerteágazó kép alapján? A boszorkányperek mint a beszélt nyelvhez közel álló források egyértelműen alkalmasak arra, hogy a különböző nyelvjárási régiók, nyelvjárási csoportok jellegzetességeit tetten érjük bennük. A borsodi és hevesi iratokban leginkább az *ly*-ezés és az illabiális magánhangzót tartalmazó szavak voltak többségben, ugyanakkor érdekes, hogy a szórványosnak tekintett *í*-zés és *ő*-zés is nagyobb teret kapott a lejegyzésekben. Ahogy korábban már többször utaltam rá, ennek lehet az is a magyarázata, hogy akár a perekben megszólaltatott tanú, vádlott, akár magának az iratnak a lejegyzője is más vidékről érkezhetett, így előfordulhat, hogy olyan nyelvjárási jelenségek bukkannak fel, amelyek ismereteink szerint az adott területen nem vagy kevésbé jellemzőek. Utóbbi tisztázásához természetesen a tallózó gyűjtési módszernél jóval alaposabb vizsgálat szükséges. A zalai és soproni iratokban leginkább az illeszkedéses *ő*-ző, erős *í*-ző és *l*-ező adatok tűntek ki. Ami viszont közös pontként mind a négy megye irataiban megjelent az előzetesen kiválasztott nyelvjárási jegyek közül, az a főnévi igenév *-nyi* és *-nya* formája, igaz, a nyugat-dunántúli régióban sokkal erőteljesebb jelenséggé vált az adatok alapján. Az egyéb beszélt nyelvi jelenségek kapcsán talált adatok és felvetődött problémák szintén lehetőséget biztosítanak egy alaposabb elemzésre. Mindent egybevetve tehát úgy tűnik, hogy ezek az iratok alkalmasak lehetnek további történeti szociolingvisztikai, történeti dialektológiai vizsgálatokra is, és kontrollforrásként is megállják a helyüket.

## HIVATKOZÁSOK

- Berente Anikó 2015: A szegedi boszorkányperek néhány határozóragjáról. In P. Kocsis Réka – Szentgyörgyi Rudolf szerk.: *Anyanyelvünk évszázadai 1.: Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2014. június 20-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék, 31–36.
- Berente Anikó 2017a: Nyelvjárási jelenségek vizsgálata a szegedi boszorkányperek egyik írnokának irataiban. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 7–22.

- Berente Anikó 2017b: A szegedi boszorkányperek négy írnokának nyelvi adatai. In Ludányi Zsófia szerk.: *Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2017: XI. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 4–16.
- Bodó Csanád 2014: Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában. *Magyar Nyelv* 110, 266–284.
- E. Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Budapest: Akadémiai.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár.
- Juhász Dezső 2003: A magyar nyelvjárások területi egységei. In Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris, 262–316.
- Kálmán Béla 1975: *Nyelvjárásaink*. Harmadik kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Budapest: Akadémiai.
- Papp László 1961: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Budapest: Akadémiai.
- Ruszoly József 1995: Tisztújítások Szegeden a 18. század első felében. Reizner János közleménye (1890). *Acta Juridica et Politica, Tomus XLVI. Fasciculus 4*, 3–33.
- Schram Ferenc 1970: *Magyarországi boszorkányperek I–II. 1529–1768*. Budapest: Akadémiai.